

EBE A GA-AHỤ NSIRIHUNDỤ NDI IGBO

Ifeyinwa Cordelia Isidienu

Ngalaba Amụmamụ Igbo, Afrịka na Eshia

Mahadum Nnamdị Azikiwe, Oka

Ụmị edemede

Ọ na-abụ a chọwa isi ọchụ e jee n'ụzụ. Ka ndị Afrịka si ebi gbanyere mkporọgwụ na nsirihundụ ha. N'oge gara aga ndị ọcha mbjarachịwa na-ahụta ndị mba isi ojii Afrịka ka ndị usoro obibi ndụ ha adabaghị adaba; ndị obi fere azụ, ndị mgbe ochie na ndị amaghị Chukwu. Igbaso na igbaso ụdị echiche dị etu a pụrụ ịdọghachi omenala na agamnihu agbụrụ azụ. N'ihie nke a, nchọcha nhibereisi nsirihundụ ndị Afrịka nke ndị Igbo bi n'ọwụwa anyanwụ ala Najirija so n'otu n'ime ha ga-eme ka a ghọta etu ha si ahụta ma na-elegara ụwa anya. Nke a ga-enyekwu aka ịchọputa ihe kpatara ha ji eme ihe ha na-eme na ndụ ha. Nchọcha a ji ajujụ ọnụ, ihe a hụrụ anya tinyere mmetụtaranahụ wee mere ngwaọrụ . A chọputara na ebe a ga-ahụ nsirihundụ ndị Afrịka tumadị nke ndị Igbo bu n'aha, akukọ ifo, nka, ekpere, asụsụ, ilu, nkọmirikọ dg. Nchọcha a ga-enye aka hazigharịa echiche ndị mmadụ; ka nkọcha na ndeje megide omenala mba Afrịka wee bja na njedebe. Nke a ga-eweta ezi nghọta ma weta otuto nke omenala mba Afrịka tumadị nke ndị Igbo.

Ndubata

Nsirihundụ bu etu agbụrụ ọ bula si ghọta ụwa na ndụ mmadụ bi n'elu ụwa. Ọ bụkwa ihe gbasara ọmụmụ maọbụ nchọcha banyere amamihe maka ndụ mmadụ, ụwa na ihe dị iche iche na-eme n'ụwa. Ọ bụkwa ihe ndị ahụ bu isi sekpu ntị n'ihazi ndụ na akparamagwa onye ọ bula. Nsirihundụ ndị bu nchikọta usoro obibi ndụ na nkwenye ndị ahụ. Nsirihundụ ndị

mba Afrịka hibere isi na ndụ. Ichekwa na ime ka ndụ dī mma bụ otu ihe kacha pụta ihe ma gbaa mkpọrọgwu n’ihe niile ha na-eme. Ha kwenyere na otu osisi anaghị eme ọhịa, ma kwenyesie ike na gidigidi bụ ugwu eze. Ha kwenyekwara na ndụ ibikọ ọnụ ka mkpa karịa mmadụ ịchọ nke naanị onwe ya. Onyewuenyi (2012:419) kwuru na ndụ kacha mkpa n’ihe ọ bụla ndị mba Afrịka na-eme. Ọ sị na ihe gbasara ndụ na-aputa ihe oge niile site n’okwu ọnụ ha, echiche, agwa na omume ha. Ihe nke a pụtara bụ na ọ bụrụ na mmadụ akpasịa akụ; bụrụ nnukwu ọgaranya, kpaa ike n’uzọ dī iche iche, ma ihe ndị ahụ enyeghị aka n’ichekwa ndụ; ị mara na ihe ndị ahụ niile lara n’iyi.

Mbọ niile onye Afrịka na-agba bụ ka ndụ nọrọ n’ezi elu. Nke a mere ha ejighị anabata ọnọdụ ụfọdụ ma werekwa ha ka arụ na ihe ala na-asọ nsọ. Iji maa atụ, n’oge ochie, a hụgara ejima ka ọnọdụ na-akpụ ugwu mmadụ n’ala, n’ihi na ha kwenyere na ọ bụ naanị anụmanụ kwesiri idị na-amụ ejima. Ha kwenyere na mmadụ ga na-amụ otu nwa otu mgbe. Ọ bụrị eziokwu na a kwusila igbu ejima n’ala Igbo, ma ruo taa mgbe ọ bụla a na-eme mmemme ilu nwaanyi, a na-agoro nwaanyi ọfọ, a na-ekwu sị “ị ga na-amụ otu otu ruo na ulọ eju.” N’ala Afrịka dum, a na-ahukwa igbu mmadụ, ikwu ụdọ, izu ohi dg, dī ka ihe joro nnukwu njo. Ụdị ọnọdụ dī etu a na-eweta nnukwu nkewa n’etiti mmadụ na ihe a naghị ahụ anya ruo na a chụa aja, kpuo aru maobu gbaa oriko iji medee ihe a na-ahụ anya na nke a naghị ahụ anya obi. Ụfọdụ ndi mbjarachịwa aghotaghị ọnọdụ a, nke mere na ha sitere etu ha si chee n’onwe ha were dee otutu ihe megide mba isi ojii Afrịka. Ebe ọ dī etu a, ọ dī mkpa ka e tinye anya n’ala were choputa ebe a ga-ahụ nsirihundu mba Afrịka nke ndi Igbo bụ

otu n'ime ha; ka e site na ya chọputa etu ha si ghọta ụwa na etu ha si elegara ụwa anya nke na-aputa ihe n'usoro obibi ndu ha niile. O ga-enye aka ighota ihe kpatara ndi Afrika, tumadi ndi Igbo ji eme ihe ha na-eme. E lee anya na ndu ha nke oma a ga-achoputa nsirihundu ndi a n'aha, akuko ifo, abu, ilu, asusu, ekpere ha, nka ha tinyere akuko nkomiriko ha, dg.

Aha

O buru eziokwu na ndi mbjarachiwa kpebiri na nsirihundu ndi Afrika adighi ebe o hibere isi di ka nke ndi Bekee; mana o buru na e leba anya n'aha di iche iche ndi Afrika na-aba, a ga-achoputa na nsirihundu ha gbanyere nnukwu mkporogwu na ya. A bja n'ala Igbo, aha a bara mmadu na-enwe mputara di omimi n'ihu na ha anaghi aba aha na nkiti. Ogbalu (2006:71) kwuru na aha o bua ndi Igbo bara na-enwe nghota. O nwere ike gosi ihe mere maobu onodu a no mgbe a muru nwata ahụ. O nwere ike gosi ihe nne, nna, maobu ezinaulo gabigara, nwekwaanu ike buru nchekwube ha na olile anya ha ka o na-eziputa. E lekwue anya na ndu ndi Igbo, a ga-achoputa na ha kwenyere na nwa di ogwa, mana ebe uche ha na-aka aga bu ka a mutara ha nwa nwoke. Ihe ha ji eme nke a bu ka e wee hu onye ga-anochi obi n'ihu na ha na-eri ekpe na nwoke. Aha di ka Obiechina, Amaechina, Mmaduakonobi, Eziechina, Afamefunu, dg., na-egosi na ngwuru ha agaghi echi maobu kpochapu. O gosiri na ngwuru ahụ ka di ndu, na ha nwere ndi no ndu ga-ahu na ezi mmekorita na-adi n'etiti ha na ihe a naghị ahụ anya.

Ndi Igbo kwenyere na o bu Chukwu bu chi kasi chi niile. Ha na-akpo ya aha di iche iche di ka, Chiukwu nke gosiri na a bja na chi niile di n'ụwa ndi Igbo na o bu ya kasi ha niile. Chineke na-egosi na o bu onye okike, Olisaebuluwa na-egosi

na o kesiri ụwa ka na-echekwaba ya. Qbasidinelu na-egosikwa na o bu onye okike, ebe Ezechitaoke, aha a na-akpo ya na mpaghara Nsuka na-egosi na o bu onye na-enye onyinye di iche iche. Ha na-etukwa Chineke aha otutu di iche iche di ka, Nwoke oghoroghoanya, Amaama amasiamasi, Ezebinelu ogodo ya na-akpu n'ala, dg. Aha a na-akpo Chukwu ma ndi a na-etu ya gosiri na a bia na nsirihundu ndi Igbo na o bu ya kere ihe niile di na ya, na o dighi ike a ga-eji tunyere ya. O na-ahuzu ihe niile, marazue ihe niile, nwee ike ime ihe masiri ya, ma burukwaazi onye obi ebere. Ndi Igbo na-agbadokwa ukwu n'aha Chukwu were aba mmadu aha, nke na-eziputa echiche ha na nsirihundu ha n'ebe Chukwu no.

Kanu (2015:69) kwuru na aha ndi ahụ e ji Chineke aba na-egosi otutu ihe Chineke nwere ike ime tumadi n'ebe mmekorita ya na mmadu di. N'ezie, ufodu aha ndi Igbo ji Chukwu aba bu Chinualumogu, Chikwado, Chukwukadibia, Chigbogu, Chijindu, Chiemelie, Arizechukwu, Otodilichukwu, Chikailo, Onyinyechukwu, Chukwubudike, Chimdimma, Chinenye, dg. Ufodu n'aha ndi a bu iji too Chineke n'hi na o dighi onye puru ime ihe o na-eme, ufodu na-egosi aririo a na-ario Chukwu tumadi ka o bia gosi maabu kpee ikpe nkumoto. Ha na-ewere Chineke di ka o kwusie o gwu.

Otutu aha ndi ozo ndi Igbo na-aba mmadu na-eziputa nsirihundu ha n'uzo puru iche, iji maa atu, aha di ka Mmadukaejiaka, Mmadukonam, Nwanneka, Mmaduagwuna, Mmadukaku, dg., na-egosi nsirihundu ha n'ihe gbasara inwe mmadu, nwanne na ikwu na ibe. Ha kwenyere na nkwdoro

ka oḡu, na onye nna ya ziri ohi na-eji ụkwu agbawa ụzọ, tinyere na otu onye nḡo odudu atagbue ya. N'ih i nke a, ha na-ahụta onye enweghị mmadụ maḡbu ụkụtaazu dī ka onye nwurū anwū.

Ndī Igbo na-eziputakwa nsirihundū ha n'echiche gbasara ọfọ na oḡu site n'aha ha na-aba mmadū. Ogugua (2013:202) dere na Mbonu (1947) kḡwara ọfọ dī ka ọkọloto e ji anochite eziokwu, ikpenkwumoto, iwu na ikikere n'ala Igbo. Ndī Igbo na-ewere onye aka ya dī ọcha na onye na-agbaso iwu gbasara mmekḡrita mmadū na ibe ya dī ka onye ji ọfọ na oḡu. O dighi ihe ọjoo na-eme onye ọ bula jiiri mmadū ọfọ. Ha na-eziputa nke a site n'aha ndi a: Ọfokansi, Ọfodjile, Ọfọchebe, Ọfokaja, Ogubūike, Oguamalam, Ọfọedu, dg. Onye ejighi ọfọ na oḡu wee na-eme mmadū ihe na-anata ntaramahūhū, n'ih i ya ka ha ji asi na "iji ọfọ kariri ichu aja."

Akukọ Ifo

N'oge ochie, ndi Igbo na-eji agumagu odinala nke akukọ ifo bu otu n'ime ya akowaputa maka ndu na ihe niile gbasara uwa ha bi n'ime ya. Ofomata (2012:96) mere ka a mata na agumagu odinala bu usoro akukọ banyere mmalite ndu ndi Igbo, mmalite uwa ha, usoro obibi ndu ha, ka ha si ahuta uwa, echiche ha banyere uwa ha no n'ime ya, mmasi ha na nghota ha banyere uwa, ndu ha nakwa onwu ha n'ime uwa ha huru onwe ha.

A maara ndi mba Afrika tumadi ndi Igbo di ka ndi ji agumagu odinala tumadi akukọ ifo agbaziri umuaka na-etolite etolite ezi uzọ. Ha na-esite n'uzọ di etu a ahafe uzọ ndu ha site n'otu agburu ruo n'agburu ọzọ. E ji akukọ ifo

akuziri umuaka ezi agwa. N’oge ochie, a na-akokari ya n’oge abali tumadi oge onwa na-eti. Ofomata (2012:67) kwuru na “Ndi Igbo ji akuko ifo were enye umu ha nakwa agburu Igbo ozuzu gbadoro okpa n’amamihe nke uwa.” A na-esi n’akuko ifo enweta ezigbo mmuta n’ihi na o na-ejuputa na nkuzi di omimi na-enye nghota di egwu. O bu naani n’onu ka a na-ako ya mana ugbo a, e deela otutu n’ime ha n’akwukwo. N’oge ochie, umuaka na-agbako n’ama egwuregwu ma e risie nri abali, okenye no nso ga-amalite ikoro ha akuko ga-enye aka igbazi ndu ha. Umuaka na-anatakwa mgbazi n’aka nne na nna, ikwu na ibe, ndi agbataobi na site n’aka ndi toro ha. Ebe o bu la e kwudoro nwatakiri bu ebe nkuzi. O nwere ike ibu oge a na-echu mmiri, eje ikpata nku, eje ugbo, dg. A bia n’ezinaulo, umu nwoke na-anodebe nna ha nso. Nna ezinaulo na-eji oge ahu akuziri ha ihe di iche iche tumadi ka o si metuta akukoala obodo ha di ka agha, iwu obodo, ochichi, dg. N’otu aka ahu, umu nwaanyi na-anodebe nne ha nso mgbe o bu la na-anata nduzi n’ihe ga-enyere ha aka ibu ezigbo nne n’odinihu. Otutu oge, a na-etinyekwa nkuzi ndi a n’udi akuko. Nke a mere Zani (1972) jiri kwue si na ndi Afrika na-ejikari akuko ifo na ukabuilu akuziri umuaka ihe. Ihe o putara bu na akuko ifo no onodu ka enyo na-eziputa mbunobi, mmetutaranobi tinyere etu e si ahuta maobu ghota uwa. Ihe ndi a bu ihe e ji ahazi ndu ma na-ahazi akparamagwa. Iji maa atu: akuko mbe na ejula.

Mbe na ejula mere enyi. Ka oge iko oru ugbo ruru, ejula koru oka n’ubi ya. N’ihi na mbe di umengwu o dighi ihe o bu la o konyere n’ubi. Ka oge iwe ihe ubi ruru, mbe jere na-aghoru oka ejula n’ohi. Ihe nke a gbara ejula ghari, o wee koru enyi

ya nwoke bu mbe. Mbe siri ya na o ga-abu acha na-abia ezu ohi oka ya. Ejula kwere n'isi wee jee kpuo nwa agboghọ mara mma nke ukwu bu ihe oriri n'aka, were eso/mgba nyadosie ya n'ahu ya niile, ma buru ya dosa n'ubi ya. Oge mbe biara ohi oka ahụ ozo, eso ahụ nyadosiri ya ike, nke bu na o nweghi ike iketopu onwe ya. Mgbe ejula biara ka o mara ka ihe si kwuru, o tiri mkpu n'oke olu si, "mbe enyi m, o bu gi na-eme m ihe a?"

Akuko a di omimi ma juputa n'ihe mmuta di egwu. Na mbu, o na-egosi na ngana adighi mma n'ihi na onye ngana kpuchie ute aguu ekpughee ya. Ozo, izu ohi adighi mma n'ihi na ubochi niile bu nke onye ohi mana otu ubochi bu nke onye nwe ulo. N'iga n'ihu, akuko a na-akuzikwa mkpa o di mmadu inwe amamihe, nke a putara ihe n'atumatu ejula tuputara nke mere ka o jide onye na-ezu ohi oka ya. Akuko a ziputakwara ajo onodu na-esi n'isi asi aputa. Ozo, o kwesiri ka mmadu hie aka n'anya mgbe o bua o na-eme oyi, iji choputa n'ezie onye bu oyi n'eziokwu.

Abu

Abu ndi Igbo na-abu n'oge di iche iche na-eziputa nsirihundu ha n'uzo puru iche. A na-esi n'abu ndi a ahuta echiche ha, nkwenye ha, mmetutaranobi, amamihe n'ihe niile gbasara uzundu ha. Isidienu (2016:51-52) choputara na "Abu nwere ike iziputa uzo ndi o bua n'oge nke ha si elegara maobu sikwa na-akowaputa ndu ha maobu omenala ha. N'akuku nke ozo, e nwere ike isi na abu bu uzo ndi si akowaputa maka udi ndu na-ewuru ha n'oge nke ha." Mgbe o bua a chorọ ichoputa etu agburu o bua si ebi ndu, o ga-adị mkpa ka e nyochaa agumagu odinala ha nke abu bu otu

n’ime ya. O bu ya mere e ji esite n’abu ifo, abu ngugo, abu agha, abu ntoaja na ofufe, abu nwa, dg., achoputa usoro obibi ndu ndi, nghota ha, amamihe na nkwenye ndi Igbo. Iji maa atụ:

Gini mere nwaniga? .....nwanigaooo nwaniga
ukwa dagburu nwaniga .....nwanigaooo nwaniga
Gini mere ukwa ahụ?.....nwanigaooo nwaniga
Na mkpu mawara ukwa na ukwa dagburu
nwaniga.....nwanigaooo nwaniga
Gini mere mkpu ahụ?.....nwanigaooo nwaniga
Na akika tara mkpu na mkpu mawara ukwa na ukwa dagburu
nwaniga.....nwanigaooo nwaniga
Gini mere akika ahụ?.....nwanigaooo nwaniga
Na okuko turu akika na akika tara mkpu na mkpu mawara
ukwa na ukwa dagburu nwaniga
.....nwanigaooo nwaniga
Gini mere okuko ahụ?.....nwanigaooo nwaniga
Na egbe buuru okuko na okuko turu akika na akika tara mkpu
na mkpu mawara ukwa na ukwa dagburu nwaniga
.....nwanigaooo nwaniga
Gini mere egbe ahụ?.....nwanigaooo nwaniga
Na egbe gbara egbe na egbe buuru okuko na okuko turu akika
na akika tara mkpu na mkpu mawara ukwa na ukwa dagburu
nwaniga.....nwanigaooo nwaniga
Gini mere egbe ahụ?.....nwanigaooo nwaniga
Na uzu kpuru egbe na egbe gbagburu egbe na egbe buuru
okuko na okuko turu akika na akika tara mkpu na
Mkpu mawara ukwu na ukwa dagburu
nwaniga.....nwanigaooo nwaniga
Gini mere uzu ahụ?.....nwanigaooo nwaniga
Na Chukwu kere uzu na uzu kpuru egbe na egbe gburu

egbe na egbe buuru okukọ na okukọ turu akika na akika tara mkpu na mkpu mawara ukwa na ukwa dagburu nwaniga.....nwanigaooo nwaniga Gini mere Chukwu ahụ?.....nwanigaooo nwaniga Na o nweghi ihe mere Chukwu na Chukwu kere uzu na uzu kpuru egbe na egbe gbaburu egbe na egbe buuru okukọ na okukọ turu akika na akika tara mkpu na mkpu mawara ukwa na ukwa dagburu nwaniga ..... nwanigaooo nwaniga

Abụ a na-egosi na a bja na nsirihundu ndi Igbo ya na nkwenye ha banyere Chukwu, na Chukwu bu chikasi chi niile, ya kere ihe niile, marazue ihe nille, ma nwekwaa ike ime ihe niile. N'aka nke ozo, abụ a na-eziputakwa nkwenye ndi Igbo na ihe anaghi eme na nkiti, ihe o bula na-eme nwere ihe kpatara ya. Ha kwenyere na ihe kwuru ihe akwu debe ya.

Ilu

Ilu bu nghota na amamihe ndi Igbo haziri tnye n'uzo di nkenke. Isidienu (2016:72) kwuru na o bughị ihe a ga-aruru uka mmadu isi na a ga-ahu nsirihundu agburu n'ilu ha. O kwuru na ilu agburu o bula na-ekwu otutu ihe maka uzo ndu ha. Ihe nke a gosiri bu na ilu ndi mba Afrika gbanyere nnukwu mkporogwu n'uzondu ha. O na-emetuta usoro ekpemekpe, ezi akparamagwa, ikato ajo agwa, ochichi, akunauba tnyere mmekorita mmadu na ibe ya. A maara ndi Igbo ka ndi weere ilu ka mmanu e ji eri okwu. A tukwara anya na onye Igbo o bula ga na-eri ilu ka nri. Ilu na-aputakarị ihe mgbe o bula a na-ekwu okwu iji nye mmadu ndumodu, iji kee ikpe maobu mezie okwu nke oma.

E ji ilu ezi mmadu uche ma werekwa ya egosiputa amamihe. Di ka Kanu (2015: 61) si ziputa, a bia na nghota ndi Zulu nke mgbada ugwu Afrika, e wepu ilu n'asusu ha, i mara na o dizi ka okpukpu anu ahụ o bula adighi, ma noro odu ka ahụ enweghi mkpuru obi. N'otu aka ahụ, o kwuru na ndi Yoruba nke odida anyanwu Naijiria kwuru na ilu bu anyinya e ji achọ mkpuru okwu furu efu. N'ikwado echiche a, Elechi (2005:15) kwuru na ikekwa, e leba anya n'agburu niile di na Naijiria, a ga-enwe ike igosiputa afo ojuju n'ihe ndi ahụ agburu ndi a kporo ihe kacha mkpa n'elu uwa a. O kwuru na otu uzọ a ga-esi mee nke a bu site n'ileba anya n'ilu ha. Di ka o si kowaa, ndi Yoruba weere ilu di ka anyinya e ji achọ eziokwu; mgbe o bula ikwu eziokwu riri mperi, a na-achota ya site n'iji ilu. Nchoputa e mere na-egosi na ilu dibara na gboo. E ji ya amata ohanaeze n'ih na o bu n'etiti ha ka o si malite. E nwere ike isite n'ilu kowaputa ebumnobi, nkwenye na ihe niile gbasara ohanaeze. Ngoesi (2000:128) kowara na ilu bu "okwu amamihe na-adi omimi nke na-eziputa echiche na nkwenye ndi Igbo banyere ihe di iche iche ma o kachasi ihe ndi metutara obibi ndu, akparamagwa na mmekorita mmadu na ibe ya." N'ezie, ilu no onodu ka mmiri na-ehu eh. O na-esi n'aka nna fere n'aka nwa, nke putara na a na-ahafe ya site n'ogbo ruo n'ogbo. E ji ya echekwa ekpemekpe na amamihe agburu nke na-aputa ihe mgbe o bula a na-ekwu okwu, eke ikpe, akpa nkata, enye ntuzi aka, ndumodu na ido aka na nti.

Ilu na-ejuputa na nghota di egwu, e si na ya agba onodu di iche iche n'anwu. Okafọ na Ewelukwa (2008:322) siri na ilu bu "Ahirokwu nwere echiche di omimi." N'ezie, mputara ilu na-egosiputa otutu ihe. Ufodu ilu na-eziputa nsirihundu

ndị Igbo n'ihe gbasara agha, ọchịchi, akunauba, mmegbu, mmekorita mmadu na ibe ya, esemokwu tumadi esemokwu ezinaulo. Ilu ufodu di ka, "onye ulo egbughi onye, o chaa isi awo," tinyere okwu di ka, "ezi enyi ka ajo nwanne," na-egosi ebe e nwere ize ndu. O na-egosi na esemokwu ezinaulo na-eme ka enyi kazia nwanne, ma buru onye nkwooro na onye enyemaka kariya nwanne. N'otu aka ahụ, ha na-asị na ubochi nwanne oyi alaa. Ha na-esitekwa n'uzo di etu a kowaa na o buru eziokwu na ize ndu na ntaji anya kariji n'etiti umunne, oyi akaria nwanne mana mgbe nsogbu daputara na o bu nwanne ga-anọ.

Ilu ufodu na-egosikwa ibiko onu na mmuo imeko ihe onu. Ihe nke a putara bu na ihe mere otu onye na-emetukwa onye ozo. Ilu di ka "otu mkpisi aka ruta mmanu o zuo oha" na-egosi na o gbuturu o juturu; na aru otu onye metara puru itinye ezinaulo niile maobu oha obodo na nnukwu nsogbu. Ufodu ilu na-egosikwa nsirihundu ndi Igbo n'ebe Chukwu no. Ha na-esite n'uzo di etu a gosi na ihe niile malitere ma jedebe na Chukwu. Omumaatu "ebe onye dara ka chi ya kwaturu ya", "ehi enweghi odu bu chi ya na-achuru ya ijiji", "chi nwa ogbenye ekwe ya ndiri", dg.

Asusu

Mba niile di n'upa bu asusu ka ha ji eziputa omenala ha. O bu n'ih i nke a ka asusu ji buru otu uzo e si eziputa nsirihundu ndi Igbo. Ngoesi (2000:1) kwuru na e ji asusu "eziputa omenala na agumagu mba." E ji asusu echekwa uzundu agburu ka o hapu inwunyụ anya. Okwu nka na okwu amamihe agburu ji biri bu asusu ka e ji echekwa ha. Onye o bula chorọ imata etu agburu o bula si ahụ ndu ma

na-elegara ụwa a nọ n'ime ya anya, ga-ebu ụzọ mụọ asụsụ agbụrụ ahụ ka ije ya wee kwe omume. Abanuku (2011) kwadoro echiche a, ọ siri na ibu ụzọ chọputa mputara mkpuru okwu ga-eme ka a ghọta nsiridi okwu ahụ na-akowa nke oma. Nke a gosiri na asụsụ bụ ọba na ebu nsirihundụ ndi Afrika. Ọ bụ site n'asụsụ ka e si ahafe nkanuzụ na ihe dum gbasara agbụrụ site n'ogbo rue n'ogbo. N'ezie, ikowa na ighota asụsụ Igbo ga-eme ka a chọputa nsirihundụ ndi Igbo ma site n'uzọ di etu ahụ chekwaa ya.

Ekpere

Ekpere na-aputakarị ihe n'ekpemekpe. Ọ bụ nke a mere na a na-esite n'ekpere achoputa nsirihundụ agbụrụ. A na-esite n'ekpere eziputa mmekorita di n'etiti mmadu na ihe a naghi ahụ anya. Di ka Kanu (2015:74) siri kwue, a na-esite n'ekpere otutu ndi mba Afrika na-egosi na Chineke bụ chi ji aka ya wee diwa, ha na-ahụ ya di ka ezi enyi, onye obi ebere na onye ikpe nkwo. Ihe udi onodu di etu a na-egosi bụ na a ga-esite n'uzọ di etu a wee ghotakwa ihe kpatara ndi Igbo ji were Chineke di ka o kwusie ọ gwu. N'ih nke a, mgbe ọ bula onye Igbo biliri ura n'ututu, ọ na-ebu ụzọ kpokue Chineke. Ha na-ebukwa otutu ihe n'uche mgbe ha na-ekpe ekpere. Ha na-ebu ụzọ kelee Chineke ekele n'ih na ha kwenyere na e too dike na nke o mere o mekwa ozọ. Nke a gasia, ha eburuzia mkpa ha bunye ya. Ihe na-aputakarị ihe n'aririọ ha bụ omumu, nchekwaba, akunauba, ahụ ike, ogologo ndu, iburu ha ogu ndi iro, dg. Ileba anya n'ekpere ndi Igbo, tinyere ihe ha na-ariọ Chukwu ga-enye aka ichoputa nsirihundụ gbasara ihe bụ mkpa ha, olile anya na nchekwube ha. Omumaatu:

Chukwu, Ezedi ebube, Nwoke bi n'elu ogoḍu ya na-akpu
n'ala
O bu gi bu amaama amasi amasi
Anyi aputagokwanu taa
O bu gi bu ezu chedolu ugbene
Anyi ekene gi
Osebuluwa, anyi ekenee gi
Anyi siji gi lekwanu ezinaulo a
Ka i chekwaa
Tichaba anyi aru, ntinye ntinye
Nsepu esepu na
Nye anyi ndu,
O bu onye di, ihe o ga-eme adi
Nye anyi aru ike, weta omumu
A sikwaanu o bu isi bulu isi, ma obele okpa enwela njedebe
Gbufoo sefoo, wetalu anyi ihe akwaku na ihe enweenwe
E kwela ka ngu anyi ji eko kwanari anyi
Nye anyi ikenga agu nkwo
Chulukalu anyi okwu na uka
Chupulu anyi ndi ochonganoko
Durukalu anyi ndi o chesilu ka ha ga-aha, ha araazi, ha wee
na-ekposa ihe
Ala be anyi biko chebe anyi
Ndi nna anyi ha lekwanu umu unu chedo
O kwanu ihe ndi a ka anyi na-arijo taa bu Eke

O doro anya na nsirihundu ndi Igbo na-aputa ihe n'ekpere
odinala. Onye na-ekpe ekpere na-eji okwukwe, nwee
nchekwube na ike kasi ike niile ga-aza ya ekpere. Mgbe ha
na-ehunye ekpere, ha anaghi ekpe maka naani onwe ha,
kama ha na-ehunye ekpere maka ezinaulo na ohanazeze. Ha
na-esikwu n'uzo di etu a ziputa mmekorita di n'etiti ihe a na-
ahu anya na ihe a naghi ahụ anya.

Nkọmịrịkọ

Ọtutu mmadu agbaala mbo site n'ogbo ruo n'ogbo ichoputa etu uwa si malite, etu mmadu si malite, tinyere etu ihe di iche iche na ike di iche iche si malite. Nchoputa gosiri na e si n'akuko nkọmịrịkọ achikoba akukoala na ewumewu ma werekwa ya na-echekwaba nsirihundu ndi . O bu nke a mere nkọmịrịkọ ji buru otu uzọ puru iche e si achikoba nsirihundu ndi Afrịka. Marshall (1988:449) kowara na nkọmịrịkọ na-eziputa akuko emeghi eme, na-eziputakwa nghota puru iche. O siri na mgbe ufodu, akuko ahụ na-akowaputa etu chi di iche iche si malite tupu ha bia diza n'udi mmadu. Mgbe ufodu, o buru ka ike puru iche kariri ike mmadu si malite diwa. O siri na ihe ndi a nweziri ike n'ikeazu buru mkporogwu ji ekpemekpe. Nchoputa na-egosi na nkọmịrịkọ bia o kwuru ekeresu dika onyinyo e ji anochite anya mmalite di iche iche. Ndi Igbo na-ewere akuko nkọmịrịkọ di ka akuko eziokwu na-eziputa ihe mere na ndu ha. O bu nke a mere o ji soro n'otu ebe e si achoputa nsirihundu ndi Igbo.

Otu akuko nkọmịrịkọ putara ihe n'ala Igbo niile bu akuko gbasara Eri. Idigo (2010:54) kwuru na Eri-Aka bu n'Aguleri ka o bi nke buriji ebe obibi Eri, onye bu nna ndi Igbo niile. Igbo (2012:5) si na otutu ndi okammuta kwenyere na akukoala ndi Igbo malitere na Nri, onye nna ya bu Eri, nke e kwenyere na o si n'elu gbadata. N'otu aka ahụ, Afigbo (1981) kwuru na Eri malitere na mpaghara mmiri di n'omambala nke di n'Aguleri. O siji ebe ahụ guzobe otutu obodo n'ala Igbo. E sila n'akuko odinala ndi a nweta akuko korọ etu Chukwu si were si n'elu zidata Eri nke e kwenyere na o bu ya bu nna ndi Igbo niile. Akuko a kokwuru ka Chukwu si gwa Eri gbue diokpara ya na ada ya were churo

ya aja, oge Eri gwara Chineke na ihe oriri o na-enye ha anaghizi ezuru ha. Akuko a kwuru na ji si n'isi ebe e liri diokpara Eri puputa ebe ede si n'isi ebe e liri ada ya pute. O buru na e lee anya n'akuko a, a ga-achoputa nsirihundu ndi Igbo n'ebe o metutara mmekorita di n'etiti Chineke na mmadu. Di ka Madu (2004) si kowaputa, aja Eri churu Chukwu na-egosi mmekorita di n'etiti Chukwu, mmadu, ala na ihe akuko. Eri na Chukwu nwere mmekorita puru iche site n'aja o churu, mmadu na ala wee bido nwebe ezi mmekorita. Ala sitere n'uzo di etu a na-emeputara mmadu ihe oriri, ma nyekwa aka na-edebe mmadu ndu. Aja Eri churu wetara ogbugba ndu n'etiti Eri, agburu ya na Chukwu. Nchoputa na-egosi na a bia n'ala Igbo dum, tupu obodo o bula erie ji ohuru, a ga-ebu uzo megodi mmemme ufejioku; nke ufodu obodo na-eme n'onwa asaa maobu asato nke afu o bula. Kanu (2015:68) kwuru na o bu nke a kwara ihe ji jiri buru ihe puru iche na ndu ndi Igbo tinyere mmemme a na-emere ya n'ala Igbo dum n'afu o bula.

Ji bu otu nri bu isi sekpu nti na nri a na-akoputa n'ala Igbo dum. Ebe ji si n'isi diokpara Eri toputa; e weere iku ji di ka oru nwoke. N'oge ochie, nwoke o bula nwere nnukwu oba ji ma na-akoputakwa ji n'uju so na ndi a na-agunye na ndi ogaranya. Ji isikwa n'ebe e liri diokpara Eri pute na-egosikwa ugwu na nsopuru a na-enye ndi diokpara n'ala Igbo dum. E wekwuru ha di ka ndi kasi anodebe ndi ichie nso. O bukwa ha na-eji ofo ezinaulo. A choputa na ndi Igbo hibekwara nsu di iche iche di ka o si gbasata ji, omumaatu, izu ohi ji n'ubi maobu n'oba, ibopu ji mmadu koru n'ubi, itubisi ome ji mmadu, dg., bu aru ma buru nsuala n'ala Igbo dum. N'otu aka ahụ, ebe ede si n'isi ada Eri pute, nke a na-

egosi nsirihundụ ndị Igbo n'ebe ọ̀nọ̀dụ ndị ada dī n'ala Igbo dum. A ga-esi na ya chọpụta ihe kpatara ụdị ugwu na nsọpuru a na-akwanyere ndị ada n'ala Igbo dum. A ga-achọpụtakwa ihe mere ịkọ ede ji buru ọru umu nwaanyi n'ala Igbo niile.

Nka

Ebe ọzọ a ga-ahụ nsirihundụ ndị Afrika nke ndị Igbo bu otu n'ime ha bu site n'oru nka na onyinyo. Ha na-esite n'uzo dī etu a eziputa ọ̀nọ̀dụ ihe a naghị ahụ anya nke kariji ike mmadu nkiti . Ha na-esitekwa n'uzo dī etu a gosi mmekorita dī n'etiti ọru nka ahụ na ihe a naghị ahụ anya. Mgbe ufodu, mputara ọru nka ndi a na-aputakarị ihe n'ekpemekpe odinala. Dī ka Abraham (1962:21) siri kwu, oge o na-edede maka ndi Akan, o siri na ha na-eji ọru nka ha eziputa nsirihundụ ha n'ebe o metutara echiche ha gbasara ekpemekpe.

N'otu aka ahụ, Kanu (2015:71) kwuru na Madu (2011) siri na e ji onyinyo anochite anya ihe ọzọ, jiri nka na ọru nka dī ka ụda, ngwa dī iche iche na otutu ihe ndi ọzọ adighi mkpa n'onwe ha, were anochite anya ihe dī nnukwu mkpa. Omumaatu, Ikenga bu osisi nkiti mana o na-eziputa ike nwoke. E ji osisi nkiti dika osisi ogirisi wee pichaa Ikenga. A na-apicha ya o dī ka arusi. Ihe na-adi iche ya na arusi bu na a na-enweko arusi onu, mana a naghị enweko ikenga onu. Dī ka Igbo (2012:167) si kwuo, ikenga na-egosi ihe mmadu meputara na ndu site n'igba mbọ. Nke a gosiri na ikenga bu osisi nkiti nke na-eziputa agamnihu mmadu nwere na ndu. Tupu osisi nkiti ahụ e ji pia ikenga enwee ike iru ọru dī ka onyinyo na-anochite agamnihu na ike nwoke kpara, a ga-eme

ihe a na-akpọ ịmacha ikenga. Ndị Igbo na-asi na “ikenga onye na-edu ya,” “akanri bụ aka ikenga.” Ọ bụ akanri ka nwoke ji ebu ikenga ya; ọ bụ aka ọfọ, aka e ji akpata akunaaba, aka e ji ana aka ma werekwa ebu agha. A ga-achọputa nsirihundụ ndị Igbo n’ọrụ nka a bụ ikenga, nke onyinyo ihe ọ na-anọchite na nghọta na echiche ndị Igbo bụ ihe pụrụ nnukwu iche. N’ihi nke a, mgbe a na-ahụ ikenga, ọ bughizi osisi nkịtị ka a na-elegara anya; kama ọ bụ ihe ọ na-anọchite.

N’otu aka ahụ, a ga-esitekwa n’onyinyo were chọputa nsirihundụ ndị Igbo. Ọfọ bụkwa osisi nkịtị nke weere nnukwu ọnọdụ na ndụ ndị Igbo, mana ọ na-anọchite ikikere dị egwu. Kanu (2015:69) chọputara na onyeisi ezinaulo tinyere onyeisi ụmụna ọ bụla na-enwe ọfọ. Ọ na-adikwu mfe n’obubu nke mere na o so n’ihe ndị okenye na-akwakonye n’akpa nwaehi ha; nke ha na-ebu oge ọ bụla ha na-apụ apụ. O kwukwara na ọfọ na-eziputa ikpe nkwmọto na obi ọcha. O doro anya na a na-ebeku ọfọ ọtụtụ oge na ndụ ndị Igbo; mgbe a na-eme nke a, ọ bughizi osisi nkịtị ka a na-elegara anya, kama ọ nozi ọnọdụ ka onyinyo nke nwere ihe omimi dị egwu ọ na-anọchite anya ya.

Ọ dị mkpa ịkọwa na ọfọ na-anọchite anya ndị ichie. Aniako (2012:311) kwadoro echiche a, ọ siri na osisi ọfọ dị nsọ ma nwekwa ikikere dị egwu. O kwuru na a bịa n’ala Igbo na ndị nze na ọzọ bụ e kwuchaa ọ gwụ. O mere ka a mata na ọ bụ ọfọ ka ha ji ekwubi okwu n’ogbe oge ọ bụla ha nọsiri ọgbako, wee kpebie ihe a ga-eme. Ha na-esite n’ọfọ doro ike n’aka ndị ichie, nke bụ ebe ikikere ha niile si abia. Ihe nke a putara bụ na a na-esite n’uzọ dị etu a kpokue ndị ichie ka ha

bịa kpee ikpe ziri ezi, tụtụta aro kacha mma, ma bịazi dozie esemokwu. N'otu aka ahụ ndị ụkọ tinyere ndị okenye na ndị isi ụmụna na-ebu ọfọ; ọ na-enye ha ikikere ihunye aja na ekpere maka ọdịmma nke ọhannaeze. Ọ na-enyekwuazị ha ikikere idozi okwu na ikwubi okwu. Dị ka Ekwealor (1998:86) si chikọta echiche a, ọ siri na ọfọ jikọtara obi ndị ichie niile, n'ihị nke a ka o ji bụrụ ihe nwere ike dị egwu nke e ji akwughachi onye ọ bụla dị ka aka ọrụ ya siri dị. Ọfọ na-egosiputa ikike pụrụ iche, ọ na-egosikwa ikpe nkwmọto na eziokwu. Ọ bụ site na ndị ichie ka ọfọ si adọta ike. N'ezie, a ga-esi n'ọrụ nka na onyinyo were chọta nsirihundụ ndị Igbo n'ihị na ihe ha na-anọchite bụ ihe dị omimi nke kariri uche mmadụ nghọta.

Mmechi

Nchọcha a lebara anya na nsirihundụ ndị Afrịka tumadi nke ndị Igbo. O ziputara ebe dị iche iche a ga-achọta etu ha si elegara ụwa anya. E si n'uzọ dị etu a chọputa ebe nsirihundụ ha hibere isi. Nke a nyere aka ichọputa ihe kpatara ha ji eme ihe ha na-eme na ndụ ha. Ebe ndị ahụ putara ihe a ga-esi hụ nsirihụ ndụ ndị Igbo bụ n'aha ndị mmadụ, akụkọ ifo, ilu, akụkọ nkọmirikọ, nka, ekpere, abụ, dg. Ha bụ ụzọ e si eje n'ime ụzọndụ ndị Igbo, kpọọ omimi were chọputa ihe zoro ezo. Ọ bụkwari eziokwu na ha bụ ụzọ e si achọta nsirihundụ mana e nyochaa ha n'uzọ pụrụ iche, a ga-achoputakwa na ha sokwari bụrụ nsirihundụ n'onwe ha.

Edensibija

- Abanuku, B. (2011). *A History of African Philosophy*. Enugu: SNAAP.
- Abraham, W. E. (1962). *The Mind of Africa*. Chicago: University of Chicago Press.
- Afigbo, A. E. (1981). *Ropes of Sand: Studies in Igbo History and Culture*. Ibadan: University Press.
- Aniako, C. C. (2012). "Arts in the Culture of Igboland." N'Ofomata, G. E. K. *A Survey of the Igbo Nation*. Onitsha: Africana First Publishers.
- Ekwealor, C. C. (1998). *Omenala na Ewumewu ndi Igbo*. Onitsha: Palma Publishers.
- Elechi, A. (2005). *Ethics in Nigerian Culture*. Ibadan: Heinemann Books.
- Idigo, F. C. (2010). *The Royal Dynasties of Aguleri*. Enugu: Niky Publishers.
- Igbo, P. C. (2012). *Elements of Igbo Culture & Tradition*. Onitsha: Goodmark Prints.
- Isidienu, I. C. (2016). "Nziputa ndu ndi Igbo site n'Abu odinala Ha." N'Okodo, I. A. (Ed). *Odezuruigbo: An International Journal of Igbo, African and Asian Studies*. Awka : Apple Books Press.
- Isidienu, I. C. (2016). "Philosophy of Igbo Proverbs: The Logic, Ethics and Esthetics in Igbo Culture." Na Nmah, P. E. (Ed). *International Journal of Religion & Human Relations*. Awka: Perpetual Print.
- Kanu, I. A. (2015). *African Philosophy: An Ontologico-Existential Hermeneutic Approach to Classical and Contemporary Issues*. Jos: Augustinian Publishers.

- Madu, J. E. (2004). *Honest to African Cultural Heritage*. Onitsha: Caskan.
- Marshall, I. H. (1988). "Myth." Na Ferguson, S. B. (Ed). *New Dictionary of Theology*. England: Intervarsity.
- Ngosi, M. C. (2000). *Nchikọta Ihe ọmụmụ nke Asụsụ Igbo*. Nkpor: Optimal Press.
- Ofomata, C. E. (2012). *Omenala na ọdinala ndị Igbo*. Enugu: Format Publishers.
- Ogbalu, F. C. (2006) (Ed). *Igbo Institutions and Customs*. Onitsha: Varsity Publishers.
- Ogugua, P. I. and Ogugua, I. C. (2013). "A Philosophical Discourse on "Ofo" As Igbo Cultural, Religious and Ritual Symbol of Governance." N'Anedo, O. A. & Udemmadu, T. N. (Eds) *Ideal Igbo Scholars Journal*. Awka: Besing Books.
- Onyewuenyi, I. C. (2012). "Igbo (African) Philosophy." N'Ofomata, G. E. K. *A Survey of the Igbo Nation*. Onitsha: Africana First Publishers.
- Okafo, C. U. & Ewelukwa, U. (2008). *Nhazi Asụsụ Igbo*. Onitsha: A. C. Global Publishers.
- Zani, J. (1972). *African Parables in 20 Africans Write on Communications in Africa*. Uganda: Gaba.